

QADIMGI XORAZM ANTIK DAVR ARXITEKTURA YODGORLIKLARI

Normetov Bunyod Jasur o'g'li

Termiz davlat universiteti tarix fakulteti

Arxeologiya yo'nalishi talabasi

Annotatsiya: Mazkur maqolada Qadimgi Xorazm hududida miloddan avvalgi va milodiy ilk asrlarga oid antik davr arxitektura yodgorliklari tahlil qilinadi. Xususan, Qal'aliqir, Ko'zaliqir, Jonbosqal'a kabi qadimiy shaharlik va harbiy maqsadlarda qurilgan inshootlarning tuzilishi, me'moriy uslubi va ularning ijtimoiy-siyosiy hayotdagi o'rni ochib beriladi. Maqolada ushbu yodgorliklarning mudofaa tizimi, shaharlashuv jarayoni va diniy markaz sifatidagi ahamiyati arxeologik topilmalar asosida yoritiladi. Shuningdek, Xorazm me'morchiligining o'ziga xosligi, qurilish materiallari, bezak elementlari va zamonaviy arxeologik tadqiqotlar natijasida aniqlangan yangi faktlarga ham e'tibor qaratiladi. Maqola tarixiy merosni o'rganish, saqlash va kelajak avlodga yetkazishdagi ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Avesto, Yasht, Qal'aliqir, Ko'zaliqir, Jonbosqal'a, S.P.Tolstov "Qadimgi Xorazm", Ya.G'. G'ulomov, E.A.Polyakov, Olmaotishkan, Dashqal'a 2, Hazorasp, Bozorqal'a,

Kirish:

Xorazm O'rta Osiyo hududidagi eng qadimiy davlatlardan biri bo'lib, aholisi o'troq va ko'chmanchi qabilalardan iborat bo'lgan. Uning hududi Amudaryoning quyi qismidan janubga tomon Murg'ob va Tajan daryolarining yuqori oqimlarigacha cho'zilgan. U haqdagi ilk ma'lumotlar "Avesto", birinchi Doroning Bihistun tosh bitiklari, qadimgi yunon mualliflari, arab geograflarining asarlarida uchraydi. "Avesto"ning "Yasht" qismida Xorazm "Ming irmoqli daryo", "Ko'llar va

o'tloqdarga boy o'lka" sifatida madh etiladi. Abu Rayhon Beruniy o'zining "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar" asarida shunday yozadi: "Xorazmliklar Xorazmga odamlar joylasha boshlaganidan tarix olar edilar. Bu Iskandardan 980 yil ilgari bo'lgan edi. Undan keyin Siyovush ibn Kaykovusning Xorazmga kelishidan, Kayxusrav va uning naslining Xorazmga podshohlik qilishlaridan tarix oldilar. Shu vaqtda Kayxusrav Xorazmga ko'chib, turk podshohlari (ustidan) hukmronligini yurgizgan edi. Bu voqea Xorazmga odam joylashishidan 92 yil keyin bo'ldi". Demak, 3 ming yil oldin ham Xorazmda turkiy qabilalar yashagan va davlat tizimi bo'lgan. Miloddan avvalgi ming yillik boshlariga aloqador "Amirobod madaniyati", quyi Amudaryo havzasidagi sun'iy sug'orish inshootlari tizimi (Gerodot qadimda Oks (Amu) daryosi bo'ylab 360 dan ziyod sun'iy sug'orish inshootlari barpo etilganligini yozadi) hamda dastlabki shaharsozlik timsoli bo'lgan shahar-qal'alar - Qal'aliqir, Ko'zaliqir, Jonbosqal'a va boshqalar Xorazm vohasidagi qadimiy davlatchilik belgilaridir.

Xorazm tarixini chuqur o'rgangan mashhur rus olimi S.P. Tolstov "Qadimgi Xorazm" kitobida antik Xorazm tarixini to'rt davrga bo'ladi:

1. Uy-joy devorlari bo'lgan shahriston madaniyati (miloddan avvalgi VI-IV asrlar)
2. Qanqa (Qang) madaniyati (miloddan avvalgi IV asr - milodiy I asr)
3. Kushonlar madaniyati (milodiy I – III asrlar)
4. Kushon-Afrig' o'tish madaniyati (milodiy III-V asrlar)

Bu davrlarga oid Amudaryoning o'ng sohilida 250 dan ziyod, so'l sohilida 60 ta qadimiy shahar va qishloqlar o'rni topilgan. Qanqaqal'a, Qo'shqal'a, Tuproqqal'a, Jingilja, Toshxirmon singari qal'a va istehkomlar o'rni bunga misol bo'la oladi. Xitoyning Tan sulolasi davrida (milodiy VII-X asrlar) Xorazmda asosan turkiy qabilalar yashagan. Tanshu solnomasida shunday deyiladi: "Barcha turk elatlari ichida ho'kiz qo'shilgan arava faqat shu erda (Xorazm) uchraydi. Bu

aravalarda savdogarlar turli viloyat va elatlarni aylanib, savdo qilib yuradilar.” Bu o’rinda gap Xorazmning savdo-sotiq bilan kun kechiruvchi o’troq aholisi ustida ketyapti. Shu bilan birga Xorazm vohasiga yaqin cho’l va dashtlarda ko’chmanchi va yarim ko’chmanchi chorvador turkiy qabilalar yashagan. Eron Axomaniylari shohi Kayxusrav (Kir, Kurush) (miloddan avvalgi 558-530 y.) Xorazm va unga tutash hududlarni bosib olgan. Xorazm miloddan avvalgi 6-5 asrlarda Axomaniylar davlatining 16-satrapligi (viloyati) tarkibiga kirgan. Lekin ko’chmanchi Sak (Massagetlar) qabilasi ustiga hujum qilganida Kayxusrav malika To’marisdan engilib, halok bo’lgan. Xorazm o’z mustaqilligini tiklagan. Miloddan avvalgi III asrda esa u Qang davlati tarkibida bo’lgan. Xorazm tarixining to’afriq’iylar sulolasi asoschisi Afrig’gacha (305 y.) bo’lgan davri haqida ma’lumotlar kam. Faqat qadimda Kayxusrav (mil.av. 1200-1140 y.), Saksafar (mil.av. 519- 517 y.), Farasman (mil.av. 329-320 y.), Xusrav (mil. av. 320 y.) singari xorazmshohlar bo’lganligi, Farasman miloddan avvalgi 328 yilning bahorida O’rta Osiyoga bostirib kirgan makedoniyali Aleksandr (Iskandar) huzuriga muzokara uchun sovg’a-salomlar bilan kelganligi tarixiy manbalarda yozib qoldirilgan.

Asosiy qism:

Xorazm vohasi deganda biz hozirgi Xorazm viloyati, Turkmaniston Respublikasining Toshhovuz viloyati hamda Qoraqalpog’iston Respublikasining Amudaryo, Beruniy, To’rtko’l, Ellikqal’a, Xo’jayli tumanlarini o’z ichiga olgan, umumiy maydoni 69,4 ming kv. km ni tashkil qilgan katta bir hududni tushunamiz. Antik mualliflar qadimgi Xorazm qal’alalari to’g’risida deyarli hech qanday ma’lumot qoldirishmagan. Baqtriya bilan Sug’d mudofaa inshootlari to’g’risida Aleksandr yurishlar tarixi bilan bog’liq, mazmunan xilma-xil materialga ega bo’lsak, olis Xorazming faqat antik davri tarixi biz uchun mavhumligicha qolmoqda. Xorazmning antik davr shaharlarining o’rganilish tarixini ikki bosqichga ajratishimiz kerak. 1-bosqich XX asr 90-yillariga qadar amalga oshirilgan arxeologik tadqiqotlar 2-bosqich Mustaqillik yillarida olib borilgan arxeologik

tadqiqotlar. Xorazm ekspeditsiyasining S. P. Tolstoy, Ya.G'. G'ulomov va E.A.Polyakovdan iborat tarkibdagi qidirish guruhi 1938-yilda ishini davom ettirdi. Bu guruh 14 ta yodgorlikni tekshirdi. Qo'yqirilganqal'a, Qo'rg'oshinqal'a, Bozorqal'a, Jonbosqal'a, Qizilqal'a, 7 ta Tuproqqal'a, Katta va Kichik Qirqqiz, Anqaqal'a, Qo'ziqirilganqal'a tekshirildi. Bu ish natijasida mil. avv. IV asr — mil. IV asr yodgorliklari katta majmui va ularning sanasi aniqroq belgilandi. 1939-yilda Xorazm ekspeditsiyasi arxeologik qidirish ishlarini uch yo'nalishda olib bordi. Natijada 16 ta yodgorlik arxeologik jihatdan tekshirildi. Bu arxeologik ekspeditsiyalarda S.P.Tolstov hissasi nihoyatda katta. U inson bu o'lkani sevar, uning tarixiy qimmatini yaxshi tushunar edi. "Qadimgi Xorazm" degan monumental asarida shunday deb yozadi: "Bu ekspeditsiya muallifning kelajakda qiladigan ishlarining yo'nalishini belgilab berdi. Xilma-xil tasodifiy vazifalar uning e'tiborini har qancha chalg'itmasin, bari bir o'ziga xos O'rta Osiyo "Misri"ning tarixi, etnografiyasi va arxeologiyasi bilan qiziqdi. Olim 1937-1940-yillarda arxeologik izlanishlar olib bordi va "Xorazm sivilizatsiyasi" degan tushunchani arxeologiya faniga olib kirdi. Arxeologik tadqiqotlar uchun aviamarshrutlarning uzunligi 9000 km ga teng edi, 250 dan ortiq qadimiy shahar va qishloqlar ochildi va o'rganildi. S.P.Tolstov o'z tadqiqotlari bilan o'zbek xalqining asosini sharqdan ko'chib kelgan ko'chmanchi qabilalar emas, balki shu ko'hna maskanda ming yillar davomida o'troq hayot kechirib kelgan erli xalq – xorazmiylar, sug'diylar, toxarlar, baqtriyaliklar hamda Amu va Sirdaryo bo'ylarida azaldan yashab chorvachilik bilan shug'ullanib kelgan massaget - saklar tashkil etganligini isbot qildi. Antik davr Xorazm shaharlari, shaharsozligi va hunarmandchiligi, ijtimoiy iqtisodiy munosabatlari haqida qisqacha va kerakli ma'lumotlarni berish lozim deb hisobladik. Jonbosqal'a – Ushbu yodgorlik Bozorqal'aning shimoliy – sharqiy tomonida, ya'ni Kaltaminor kanalining shimolga qarab cho'zilgan Bozorqal'a irmoqlari bo'yida Jonbosqal'a joylashgan. Ya'ni, Sulton Uvays tog'ining sharqiy etagida, Aqchadaryo o'zanidagi qiyalikda qurilgan. 1939-yilda S.P.Tolstov hamda

arxitektorlar V.I.Pilyavskim va G.Ali Zoda bilan birgalikda Jonbosqalaning ichki tartibini batafsil kuzatganlar. Buning natijasida ko'plab qimmatli ma'lumotlar qo'lga kiritilgan. Yodgorlik miloddan avvalgi IV asrga oid bo'lib, uning hajmi 200x170 m. Yodgorlik Qang'yuy davriga oid. Rejalashtirish jihatdan to'g'ri to'rtburchakli, qalinligi 5 m, balandligi 2-10 m. devor bilan o'rab olingan. Qal'aga kirish uchun bitta darvoza bo'lgan. Bu yerda olov ibotxonasi ham bo'lganligi aniqlangan. Imorat o'rtasidagi supachada qurilgan o'choqda muqaddas o't doim yonib turgan. Ko'zaliqir – Qadimgi ahamoniylar davrida shakllangan Xorazm davlatchiligi markazlaridan hisoblanadi. Ko'zaliqir yodgorligida arxeologik ishlarni mashhur arxeolog-olim S.P.Tolstov 1937-yildan boshlab olib borgan. Bu arxeologik yodgorlik hozirgi vaqtda Turkmaniston Respublikasi hududida joylashgan. Ahamoniylar sulolasi satraplarining shahar-qal'asi bo'lgan degan fikrlar bor. 1937, 1939, 1953, 1954-yillarda bu yodgorlik M.G.Vorobeva va S.P.Tolstov tarafidan ochilgan. Ko'zaliqir yodgorligi Xorazmning ilk antik davrida ahamoniylar hukmronligi vaqtida qurilgan ilk shahar bo'lishi kerak degan fikrlar bor. Oqshaxonqal'a - Qazaqli yotgan Qoraqalpog'iston Respublikasi Beruniy tumanida mil.avv IV-III asrlar – milodiy IV asrlarga tegishli qadimgi poytaxt hisoblangan shahar-qal'a. Yodgorlik 1956-yil Xorazm ekspeditsiyasi olimlari tomonidan aniqlandi. 1982, 1985-yillarda arxealogik tekshiruv ishlari olib borildi. Oqshaxon qal'ada 1995 yildan boshlab O'zbekiston Respublikasining mustaqillik yillarida qadimgi Xorazm shaharlarini tadqiq qilishning so'nggi bosqichi to'g'ri keladi. Xorazm Ma'mun akademiyasi va Urganch Davlat universiteti ilmiy xodimlari shu yillarda Olmaotishkan, Dashqal'a 2, Hazorasp va boshqa shaharlarni tekshirdilar. Zero, mamlakatimiz mustaqillikka erishganligi sharofati bilan bu borada chet ellik olimlar bilan birgalikda ishlashimiz uchun keng yo'l ochildi. O'zbekiston Fanlar akademiyasining Qoraqalpog'iston bo'limi Tarix arxeologiya va etnografiya instituti va Avstraliyaning Sidney universiteti olimlari hamkorlikda arxeologik tadqiqotlar olib borishmokka. Yodgorlikni qazish natijasida qadimgi xorazmliklar

yozuvi, rangli sur'atlar va qadimgi xorazmliklarning portretlar galereyasi topildi. O'rta asrlar geograflarining yozishicha, Xorazmning qadim poytaxti Darjash deb atalgan, u Kat shahridan avval bunyod etilgan. Hozirgi kunda Darjash shahri Amudaryoning o'ng sohilida, Xorazm vohasida joylashgan Oqshaxonqal'a bilan bog'lanmoqda. Shahar to'rtburchak shaklida bo'lib, qalin mudofaa devorlari bilan o'ralgan. Devorlarning tashqi tomonida va burchaklarida burjlar joylashgan, devorlarning balandligi taxminan 12-13 metr dan iborat bo'lgan. Qo'yqirilganqal'a – Antik davr qang'yuy davri yodgorligi Qo'yqirilganqal'a hisoblanib, mil.avv IV-III milodiy I asrlarga tegishli. S.P.Tolstov tomonidan 1938 yilda aniqlangan bo'lib, 1951 yildan keng miqiyosda tadqiq ishlari o'tkazildi. Ushbu yodgorlik janubiy-g'arbiy Oqchadaryo deltasi tekisliklarida, To'rtko'l shahridan 22 km Janubi-Sharqda, Ellikqal'a tumanida Eski Kaltaminor kanali yonida joylashgan. Arxeolog olimlarning ma'lumotlariga ko'ra Qo'yqirilganqal'ada odamlarning yashagan davri mil.avv. IV-III asrlardan milodiy III-IV asrlargacha davom etgan. Bu shahar qadimgi xorazmshohlar davlatining ilmiy madaniy markazi bo'lgan. Yodgorlik to'g'risida dastlabki ma'lumotlarni S.P.Tolstovning kitobida va monografiyada uchratamiz. Yodgorlikda 1937-yilda S.P.Tolstov, Y.G'. G'ulomov va E.A.Polyakovdan iborat arxeologiya guruhi qazishma ishlarini olib borganlar. Yodgorlik aylana shaklida bulib, aylanasi 86 m, 5 m qalinlikdagi devor bilan o'rab olingan, 9 minoraga ega. Qal'a markazida ikki qavatli silindr shaklida uy joylashgan, uning aylanasi 42m. Bu S.P.Tolstovning fikricha, sayyoralarni kuzatadigan joy bo'lgan. Shu bilan birga bu yodgorlik mayitlarni joylashtiradigan joy bo'lishi ham ehtimoldan xoli emas. Chunki suyaklarni saqlaydigan, loydan qilingan ostadonlar ko'plab topildi. Ostadon va uning yuqori qismi hamda qopqog'i odam haykalchalari bilan bezatilgan. Bu yerda juda katta ilmiy ahamiyatga ega bo'lgan buyum topilgani. Ushbu buyum Miloddan avvalgi III-II asrga oid qadimgi Xorazm yozuvi bo'lib, u oramiy yozuvida tush bilan yozilgan. Bu obida ibodatxona yoki Xorazm zodagonining saroyi bo'lishi mumkin. Xorazmning gullab-yashnash davriga to'g'ri keladi. Qo'yqirilganqal'adan

ko'p miqdorda moddiy madaniyat buyumlari topilgan. Ayrim joylarda oziq-ovqat uchun mo'ljallangan ulkan idish xumlar topilgan. Idishlar sharob yoki don uchun foydalanilgan degan fikrlar mavjud. Qimmatbaho topilmalar orasida astronomiya fanida foydalanilgan yapaloq shakldagi disk ko'rinishli bo'laklar uchraydi. Ulardan 42 tasi topilgan. Bu buyum haqida Beruniy "Qonuni Mas'udiy" asarining IV kitobida "bular Ptolomey aytgan ikki xalqa" deb yozib qoldirgan. Bu esa ushbu buyumlarning yerli xalqlar tarixida antik davrdan beri ma'lum ekanligi bildiradi. Yodgorlik jahon xalqlari tarixida muhim ahamiyatga ega. Qo'rg'oshin qal'a – Yodgorlikda 1937-yilda S.P.Tolstov, Y.G'. G'ulomov va E.A.Polyakovdan iborat arxeologiya guruhi qazishma ishlarini olib borganlar va topganlar. 1938 yilda S.P. Tolstov va YA.G'ulomovlar tomonidan ro'yxatga olingan. Xorazm arxeologiya-etnografiya ekspeditsiyasi tomonidan tekshirilgan. Qo'rg'oshin qal'adan uy-ro'zg'or buyumlari, hayvonlar rasmi solingan sopol bo'laklari va mis tangalar topilgan. Yodgorlik Qoraqalpog'iston Respublikasi Ellikqal'a tumani hududida joylashgan. Shahriston burchaklari olam taraflariga yo'nalgan 132 x 89 m o'lchamdagi to'g'ri burchak shaklida. Qal'a har tarafdin (janubi-g'arbiy tarafdin tashqari) kvadrat shakldagi xom g'ishtdan ko'tarilgan proteyxizma bilan o'rab olingan. U qal'a devori chetidan 9-10 m qochib turadi. Qal'aning janubi-g'arbida, proteyxizmadan uch metr masofada eni -5 m ga yaqin, chuqurligi hozir 1,50 m ga yaqin bo'lgan xandaq bo'lganligi aniqlandi. Strategiya nuqtai nazaridan muhim joyni egallagan Qo'rg'oshin qal'a mil. avv. IV-III asrlarda yuzaga kelgan, aftidan, qadimgi Xorazm davlatining ichki hududlarini dasht qabilalarining shimoli-sharq tomondan bo'ladigan hujumidan himoya qilgan. Qal'a mavjudligining ikkinchi bosqichida (I-III asrlar) adashtirma yo'lga janubi sharqdan kirilgan. Bu yo'lning ichki bo'shlig'ida qum qatlami ustidan g'isht to'shalgan. Pandus barpo qilingan. Katta Qirqqiz kanalida suv yetishmasligi tufayli, aftidan, III-IV asrlar oxirida Qo'rg'oshin qal'a va uning atrofidagi qishloqlar bo'shab qolgan. Qal'a janubiy-g'arbiy tomondan tashqari, har tomondan to'siq devori bilan o'rab olingan. Qal'a, taxminlarga ko'ra,

Qadimgi Xorazm davlati ichki qismini dasht qabilalari bosqinidan himoya qilgan. Qal'aning nomi turkiy "qo'rg'oshin" so'zidan olingan deb hisoblanadi va ushbu modda, taxminlarga ko'ra, bu yerdan uzoq bo'lmagan hududdan qazib olingan. Kichik qirqizqal'a – Bu yodgorlik Ellikqal'a tumanida Buxan Merey Shirkat xo'jaligida joylashgan. Yodgorlik 1938-yil S.P.Tolstov tomonidan tekshirilgan. Yodgorlik g'arbiy va sharqiy qismlardan iborat. G'arbiy bo'limning maydoni 80x70 m bo'lib, ikki devor bilan o'rab olingan. Qo'rg'onning paydo bo'lishi IV-III asrlarga tegishli ekanligi aniqlangan. Bozorqal'a — Beruniy shahridan 40 km sharqda, Amudaryoning o'ng sohilidagi shaharqal'a xarobasi (milloddan avvalgi 6— 4-asrlar). S. P. Tolstov rahbarligidagi Xorazm arxeologiya etnografiya ekspeditsiyam topib o'rgangan (1938). SHahar tog'ri to'rtburchak tarhli binolar paxsa va xom g'ishtdan qurilgan, nishon tuynukli (tirkash) va burjli qo'sh mudofaa devori bilan o'ralgan. Devorlar oralig'idagi yo'lakning eni 3 m. G'ishtlar 40x10 sm hajmda, maxsus tamg'ali bo'lgan. Qal'a (100x120 m) shaharning sharqiy burchagida joylashgan. Bozorqal'a hududidan turar joy va kulolchilik ustaxonalarining qoldiqlari, sirli sopol idishlar, og'zi keng, chambari jimjimador, tagi yassi xum, tosh yorg'uchoqlar, ostodonlar, qadimgi Misr xudosi Bes, odam va hayvonlar haykalchalari, zeb-ziynat buyumlari topilgan. Nuzkat – Bozorqal'a Qo'yqirilganqal'adan keyin Tuproqqal'adan oldin qadimgi Qadimgi Xorazm davlatining poytaxti bo'lgan deb ta'kidlaydi. Qizil qal'a – Yodgorlik Beruniy shahridan 27 km sharqda yo'l bo'yida joylashgan. Yodgorlikda S.P.Tolstov tarafidan 1936-yil tekshirishlar olib borilib va yodgorlikni mil.avv IV-I-asrlarga oid deb hisoblagan. Keyingi yillarda G'.Xojaniyazov tomonidan olib borilgan arxeologik qazishmalarda yodgorlik 63x 63 m (kvadrat), o'lchamda, burchaklari bilan dunyo tomonlariga qaragani, qal'a devorlari ancha yaxshi saqlangani, ba'zi joylarda balandligi 13-16 metrga yetganligi aniqlangan. Tuproqqal'a yodgorliklari – Xorazm vohasida 7 ta qadimgi qal'a Tuproqqal'a nomi bilan ataladi. Birinchisi mil. I-III asrlarga taalluqli bo'lib, Ellikqal'a tumani hududida (Qoraqalpog'iston

Respublikasi); ikkinchisi mil. avv. IV-III asrlarga mansub bo'lib, Xorazm viloyatining Shovot tumani hududida, uchinchisi mil. avv. IV III asrlarga taalluqli bo'lib, Xiva tumani hududida, to'rtinchisi ham mil. avv. IV-III asrlarga mansub bo'lib, Yangiariq tumanida, beshinchisi mil. avv. IV-III asrlarga taalluqli bo'lib, Xazorasp tumanida joylashgan, oltinchi va yettinchilari mil. avv. V IV-III asrlarga mansub bo'lib Turkmaniston Respublikasi Toshhovuz viloyati hududida joylashgan. Tuproqqal'a, Bu qal'a Ellikkal'a tumani hududida joylashgan. U to'g'ri burchak shaklida bo'lib, 500x350 m, ya'ni 17,5 g maydonga ega. Qal'a ikki qatorli paxsa devor bilan o'rab olingan. Unda to'g'ri burchakli shinaklar mavjud. Shimoliy-g'arbiy qismida saroy joylashgan. Shaharning ichki qismi 8-10 mahallaga bo'lingan. Yodgorlik 1935-1940, 1946-1950, 1965-1967-yillarda arxeologik jihatdan tekshirilgan. Arxeologik tadqiqotlar shahar saroyida olib borildi. Bu yerda bir qancha katta va kichik uy xonalari topildi. Bu xonalardan topilgan ashyolarga qarab xonalarni nomladilar. Masalan, "podsho zali", "askar zali", "g'alaba zali", "bug'ular zali" va boshqalar. Bu yodgorlikdan teri va yog'ochga bitilgan 120 ga yaqin qadimgi Xorazm tilidagi yozuv topildi. Shahar milodiy III asrda bunyod etilib, Xorazmshohlar davlatining poytaxti bo'lgan. Tuproqqal'a – Shovot tumani hududida joylashgan. Unda arxeologik qazish ishlari 1958- 1960, 1973-1974, 1979-80 yillarda olib borildi. Shahar aylana shaklda bo'lib, uning hajmi 260 m, ichki devori tomonidagi umumiy maydoni 4 gektar. Qadimda mudofaa devori bilan o'rab olingan, hozirgacha saqlanib qolgan devor balandligi 0/7-3 m. ni tashkil etadi. Devorda yarim aylanali burjlar (24 ta) saqlanib qolgan, ular o'rtasidagi masofa 22-30 m. Devorga yaqin joydan kengligi 32-42- m. xandaq utgan, burjlarning radiusi 6,25 m. Mudofaa devori va minora to'rt tomoni kvadrat shaklidagi xom g'isht bilan tiklangan 40x40x10, 41x41x12m. Shaharning qurilish va rivojlanishi miloddan avvalgi IV-III asrlar bilan belgilangan. Tuproqqal'a – Xiva shahridan 17 km. shimoli g'arbda joylashgan. Bu qal'a yodgorliklarini o'rganish ishlari 1958-1960, 1973-1974 yillara olib borildi. Qal'a to'g'ri burchakli shaklda bo'lib, uning hajmi 167-169-170

m. Tuzilishi jihatidan to'rt tomoni teng. Shahar ikki qatorli devor bilan o'ralgan, o'rtada daxliz mavjud. Devor burjlarga ega bo'lib ular devordan yon tomonga 5,2 m .o'sib chiqib, uning kengligi 7 m.ni tashkil qiladi. Shahar yagona darvozaga ega bo'lib, murakkab qurilma bilan mustahkamlangan. Qurilma oldinga 11,5 m.o'sib chiqqan, shaharga yaqin joydan kengligi 23-27 m. xandaq o'tgan. Yodgorlik miloddan avvalgi IV-III asrlarga taalluqli. Yangiariq Tuproq qal'asi. Yangiariq tumanida joylashgan. Yodgorlik to'g'ri burchak shaklda bo'lib, umumiy maydoni 3,5 g maydonni tashkil qiladi. Shahar-qal'a qadimda ikki devor bilan o'rab olingan. Saqlanib qolgan devorning balandligi 1,5 m bo'lib, to'rtta minoraga ega, ular orasidagi maydon 17-22 m, devorning yon tarafga chiqishi 5-6 m bo'lgan minoralar bor. Yodgorlik mil.avv IV-II asrlarga tegishli. Shahar qadimda ikkita devor bilan mustahkamlangan, ularga qo'shimcha solingan minoralar shahar mustahkamligini oshirgan. Arxeologik topilmalar ilk Kang'yuy davriga to'g'ri keladi va bu topilmalar Qo'yqilganqal'a buyumlariga o'xshash bo'lgan. Bu qadimiy yodgorliklardan boshqa Ustyurtda Oq shungil (Qo'ng'iro't tuman), Dev keskan, Turkmanistonda Toshhovuz atrofida (wa'layati) Shoh-Sanam, Chermen yop, Ko'hna qal'a va boshqa antik davr sivilizatsiyasiga oid shahar yodgorliklari mavjud. Aytishimiz mumkinki, S.P.Tolstov boshchiligidagi Xorazm arxeologik ekspeditsiyasi, Xorazm Ma'mun akademiyasi (Xiva) va O'zbekiston Fanlar Akademiyasi Qoraqalpog'iston bo'limi arxeologlari Qoraqalpog'istonda, Toshhovuz viloyati, Amudaryoning o'ng, chap tomonlarida (avvalgi antik davr Xorazm hududi) XX asr 70-yillariga kelib 250 dan ortiq qadimiy qal'a va qo'rg'onlar aniqlangan. Moskvalik olim Yu.A.Rapoport 1998-yil nashr qilgan maqolasida chap va o'ng qirg'oq yerlarda 400 ga yaqin antik davr qo'rg'onlar bo'lgan degan fikrni yozgan. Shaharsozlik va me'morchilik. Antik davrda Xorazm O'rta Osiyoda shaharsozlik va me'morchilik keng rivojlangan muhim markazga aylandi. Ahamoniylar (Fors) podsholigi tarkibidan chiqib, davlat mustaqilligiga erishgan qadimiy Xorazmda dehqonchilik voha-tumanlarining tashqi sarhadlari harbiy istehkomlar bilan mustahkamlandi. Davlat chegaralarida hamda

savdo karvonlari o'tadigan maskanlarda qal'alar qurildi. Ular qudratli mudofaa inshootlari bo'lib, alohida burjlar va devorlar ichidagi o'qchilar uchun mo'ljallangan ikki qavatli maxsus yo'laklardan iborat bo'lgan. Eramizdan avvalgi IV-I asrlar qadimgi Xorazmning gullab-yashnagan davri bo'lib, bu davrga oid yodgorliklar juda ham ko'p va xilma-xildir. Xorazmning antik davrdagi shaharlarining deyarli barchasi vohani dashtdagi qo'shni qabilalardan mudofaa qilish maqsadida qurilgan.

Xulosa:

Qadimgi Xorazm hududida joylashgan antik davr arxitektura yodgorliklari – bu o'tmish sivilizatsiyasining boy merosi bo'lib, ular hududda qadimdan rivojlangan shaharsozlik, mudofaa tizimi va diniy hayot haqida muhim ma'lumotlar beradi. Qal'aliqir, Ko'zaliqir, Jonbosqal'a kabi yodgorliklar o'zining mustahkamligi, rejalashtirilgan qurilishi va me'moriy yondashuvi bilan ajralib turadi. Ushbu inshootlar orqali Xorazmda yuqori darajadagi muhandislik, san'at va jamiyat tuzilmasi mavjud bo'lganini ko'rish mumkin. Ularni o'rganish nafaqat tarixiy bilimlarimizni boyitadi, balki ularni asrab-avaylab saqlash orqali madaniy merosni kelajak avlodlarga yetkazish vazifasini ham belgilaydi. Shu bois, bu yodgorliklarni o'rganish va targ'ib qilish dolzarb ilmiy hamda ijtimoiy ahamiyatga egadir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati:

1. G'ayratdin Xodjaniyazov. Qadimgi xorazm mudofaa inshootlari. Mil.avv VI asrdan milodiy IV asrgacha. Toshkent "O'zbekiston"; 2017-yil. 10-bet
2. Xorazm tarixi 1-jild. Urganch 1997-yil. 29-bet
3. Kidiriyazov M.Sh, Kidiriyazov O.Sh. Antik davr Xorazm sivilizatsiyasi tarixi. Nukus-2014-yil. 19-bet
4. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. Давлат илмий нашриёти Toshkent 2005-йил

5. Толстов с.п. Кой-крылган-кала памятник культуры древнего Хорезма IVв до н.э.-IVвн.э. М.,1967 г.
6. Мамбетуллаев М.М. История и культура Южного Хорезма античной эпохи (города и поселения). IV в. до н. э.-1У в. н. э. //АДА,.Ташкент 1994 г
7. Баратов С.Р. Археологические работм в Южном Хорезме. 2004 г
8. Баратов С.Р. Археологические исследования на южнэ Хорезма в 20042005 годах. //Археологические исследования в Узбекистане, 2004-2005 годъь Ташкент.2006 г
9. Воробьева М.Г. Проблема «Большого Хорезма» и археология // Археология и этнография Средней Азии. – М.: Наука, 1979.– С. 40
10. Неъматов, Р. (2023). Илк ўрта асрлар Хоразм тарихшунослигининг бугунги ҳолати. Марказий Осиё тарихи ва маданияти, 1(1), 122-125.